

ser koncentrerede sig om Ditmarsken på den slesvig-holstenske vestkyst. Landbrugspropagandaens relative succes medførte, at partiet næsten fuldstændigt centrerede medlemshvervningen i landdistrikterne, hvor NSDAP's politiske aktivisme virkede så meget mere påfaldende. Rietzler vurderer ikke denne forskydning som et ideologisk kursskifte; der var blot tale om en ændret accentuering af propagandaen. Med krisetendenserne i landbruget fra efteråret 1927 fik partiet langt bedre konjunkturer at arbejde under. En protestbevægelse⁴ skærpede de politiske modsætninger mellem landbefolkningen og de øvrige slesvig-holstenerne. Den opståede radikaliserings og protestens partipolitiske hjemløshed førte ved protestbevægelsens senere opløsning landbefolkningen i retning af nationalsocialismen. De slesvig-holstenske nationalsocialisters medgang viste sig første gang ved rigsdagsvalget i maj 1928, hvor de opnåede 4% af de afgivne stemmer. Fremgangen i landdistrikterne skete ifølge Rietzler først og fremmest på bekostning af DNVP. Valgsuccessen bevirkede øget organisatorisk indsats, og ved udgangen af året 1928 var der særdeles klare tegn på, at NSDAP var i færd med at udvikle sig til et masseparti.

Her slutter Rietzler sin beskrivelse af den slesvig-holstenske nationalsocialismes fremkomst. Der savnes dog en egentlig konklusion, der kunne samle hovedresultaterne af mere end 400 siders fremstilling. Bogen er udrustet med et særdeles grundigt noteapparat og den 50 siders litteraturliste er næsten for voldsom; standardlitteratur til nyere og nyeste tyske historie udgør en betydelig del af litteraturlisten. Det benyttede arkivmateriale er til gengæld særdeles summarisk opregnet.

Rietzlers store fortjeneste er, at han bringer den stærkt nationalistiske strømning i tæt forbindelse med de grundholdninger, som dannede nationalsocialismens ideologiske grundbund, og at han dermed får skabt kontinuitet i den slesvig-holstenske politiske udvikling. Nazismens tidlige gennembrud bliver derved mere forståeligt og kommer i langt mindre grad til at fremstå som et politisk fremmedelement. En indirekte konklusion på Rietzlers omfattende analyse af den ideologiske kulisse for nationalsocialismens tidlige og markante gennembrud er, at det slesvig-holstenske udviklingsforløb ikke frembyder så almene træk, at man fra lokalundersøgelsen kan syntetisere mere nuancerede forklaringslementer til brug for en generel fascismeteori. Rietzlers fremstilling inddrager faktisk ikke økonomiske indikatorer. I sit anlæg er Rietzlers bog således traditionel politisk historieskrivning med et anstrøg af nyere tysk socialhistorie. Den indgår ganske vist i en økonomisk- og socialhistorisk skriftserie. Man undrer sig over, hvorfor værket ikke er udkommet i den slesvig-holstenske historiske forenings skriftserie, hvor samtidshistoriske værker ellers hører til sjældenhederne.

Bjørn Rosengreen.

CARSTEN R. MOGENSEN: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje Rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-1939. Flensborg, Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. I kommission hos Padborg boghandel, 1981. 374 + 69 s. Ill. 183 kr.

Denne fremstilling er en omarbejdet og stærkt forkortet udgave af den licentiaatafhandling, som Mogensen indleverede 1977 til Københavns Universitet. Hovedparten af arbejdet har forfatteren kunnet udføre, mens han 1973-76 var stipendiat ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvigs studiefællesskab, og det må hilses velkommen, at samme studiefællesskab har kunnet udgive afhandlingen. Adskillige undersøgelser behandler det tyske mindretal i Nordslesvig i tiden 1933-45, mens det dengang meget mindre danske mindretal i Sydslesvig

⁴ Landfolkebevægelsen behandles grundigt hos Stoltenberg, *anf.* arb.

hidtil har måttet nøjes med omtale i oversigtsværker og i erindringslitteraturen. Disse bibliografiske forhold, samt kilde- og arkivproblemerne gøres der i øvrigt udmærket rede for i et praktisk lille tillægsbind, som desuden indeholder kilde- og litteraturfortegnelser, noter og personregister samt en forkortelsesliste.

Af denne redegørelse for kildeforholdene fremgår, at store dele af periodens relevante tyske kildemateriale – både myndighedernes, partiinstansernes og de enkelte organisations – enten er gået tabt under krigen eller er blevet destrueret i dens slutfase, mens andre ikke har været tilgængelige for forfatteren. Det tyske udenrigsministeriums arkiv er dog en undtagelse, og navnlig Flensborg bys arkiv rummer trods den dengang beordrede destruktion anseelige mængder materiale om mindretallet, som jo også havde sit tyngdepunkt i byen. Også en privat, men officielt tysk grænseorganisation, »Wohlfahrts- und Schulverein für Nordschleswig«, har efterladt et intakt arkiv med betydningsfuldt materiale om forholdene syd for grænsen. De danske arkiver er mere righoldige, men heller ikke uden lakuner. Hovedparten af mindretallets korrespondance med tyske instanser er bevaret, desuden »Dansk Generalsekretariats« månedsberetninger og de centrale mødeprotokoller, men for begge disse sidste kildegrupper gælder, at de i tiden efter 1933 af frygt for ransagninger og beslaglæggelser er meget kortfattede og forsigtige i deres formuleringer. Righoldige, men delvis uordnede privatarkiver har kunnet benyttes, desuden »Grænseforeningens« arkiv og især det danske udenrigsministeriums og konsulatet i Flensborgs arkiver. Konsulatet sendte i denne periode årligt mellem 800 og 1.000 indberetninger til København. Det er alt i alt et meget omfattende kildemateriale, der ligger til grund for undersøgelsen, selv om lakuner, tidsomstændighederne og det danske materiales overvægt selvsagt byder på kildekritiske problemer. Mens det således har været muligt på den danske side at følge overvejelser og beslutningsprocesser på lederplan ret nøje, »må rekonstruktionen af den tyske mindretalspolitik i vid udstrækning bygge på tilbageslutninger fra konkrete tyske initiativer og forholdsregler, hvilket begrænser mulighederne for at drage sikre slutninger om, i hvilken udstrækning den tyske politik over for det danske mindretal var specifikt formuleret med henblik på dette, eller om der blot var tale om en tilpasning af en generel model til specielle forhold« (s. 383). Dette meget rimelige forbehold – som yderligere kompliceres af, at forfatteren med rette tilslutter sig den moderne opfattelse af Hitlerregimet som et mangehovedet væsen med et virvar af krydsende kompetencer og ikke den stramt centraliserede førerstat, hvormed den oprådte i egen selvforståelse – kommer lidt på tværs af forf.s erklærede mål, »at tilvejebringe en tilbundsående og så vidt muligt repræsentativ skildring af betingelserne for et nationalt mindretals eksistens i det nazistiske Tyskland i årene fra Hitlers magtovertagelse til overfaldet på Polen i 1939« (s. 11). Dette mål er en rest af Mogensens oprindelige udgangspunkt, som var et ønske om at undersøge »den nazistiske politik over for de nationale mindretal inden for Det tredje Riges grænser i årene 1933–1939« (sst.). Dette kunne ikke lade sig gøre, fordi den centrale tyske instans i indre mindretalsanliggender fra 1934 var indenrigsministeriet (rigets og Preussens), hvis arkiv befinder sig i Potsdam/DDR og ikke var tilgængeligt for forfatteren. Men selv om afhandlingen hverken blev den planlagte undersøgelse af den generelle nationalsocialistiske mindretalspolitik – hvis en sådan i det hele taget blev etableret – eller som case study kan antages at være repræsentativ for denne, så giver den ubestrideligt et meget klart – og meget trist – billede af de kår, der blev tilmålt det danske mindretal i den omhandlede periode.

Fremstillingen indledes med en kort oversigt over Weimarrepublikkens mindretalspolitik, der tydeligt afspejler den modsætning mellem centrum og periferi, som allerede kan iagttages i det wilhelminske Tyskland, og som med nuanceringer fortsatte i Hitler-tiden, en modsætning der ofte medførte spændinger mellem en overordnet modererende rigspolitik, som bl.a. måtte tage udenrigspolitiske hensyn, og en mere aggressiv lokal politik. Under Weimarrepublikken nåedes der i den preussiske skoleforordning af 31. dec. 1928 frem til en

anerkendelse af sindelagsprincippet (»Minderheit ist, wer will«), som var – og er – af afgørende betydning for den form for mindretal, der findes nord og syd for den dansk-tyske grænse, fordi der i praksis ikke findes håndfaste kriterier (udseende, sprog, religion), der gør skel mellem mindretal og flertal. Forskellen er den enkeltes overbevisning/sindelag. Sindelagsprincippet sine anerkendelse skyldtes hensyn til de tyske mindretal i udlandet, og den blev gennemtruffet af udenrigsministeriet og rigets centrale instanser mod kraftig lokal og preussisk uvilje, den preussiske fordi man ville have styr på private mindretalsskoler, navnlig deres oprettelse, den lokale som efterdønninger af den bitre afstemningskamp i 1920, og ønsket om at indsnævre kredsen af mindretalsmedlemmer mest muligt. Indledningen giver også en nyttig beskrivelse af det danske mindretals organisationer og sociale sammensætning. Sidstnævnte er ikke undersøgt, men som andre iagttagere går Mogenssen med god grund ud fra, »at flertallet af de dansksindede i Flensborg, og det vil sige den altovervejende del af hele mindretallet, tilhørte arbejderklassen« (s. 38), og at i hvert fald en del af disse havde socialistiske sympatier. For lederlaget gjaldt derimod, at de »næsten alle var selvstændige erhvervsdrivende, bønder eller udøvere af liberale erhverv ... størstedelen var født i Nordslesvig og ... havde dansk som modersmål ... [og hovedparten af dem] var udpræget konservativt, kristeligt og antisocialistisk indstillet, modstandere af klassekamp og tilhængere af folkefællesskab« (sst.). Konserveringen af denne særprægede struktur, der minder om det danske Højres i 1880'erne, hang vel sammen med, at lederne dels måtte have et overskud af ressourcer og en vis selvstændighed for at kunne modstå omgivelsernes tryk, dels skulle være dansktalende for at opretholde den uundværlige kulturelle og finansielle forbindelse til Danmark. Mindretallet var kun i beskedent omfang i stand til selv at finansiere sine kulturelle institutioner m.v. Desværre kommer M. i den følgende fremstilling ikke dybere ind på de følger, denne struktur fik for udformningen af mindretallets politik og de spændinger, den må have affødt inden for mindretallet. Det er hans gode ret: han vil ikke skrive mindretallets indre historie, men undersøge den – rigtignok meget væsentlige – side af mindretallets historie, der vedrører dets forhold til værtsstaten. Den formuleredes (og blev nedfældet i kildematerialet) af lederlaget, men det var den lille mand, der havde de sko på, som det brune styres langskafte støvler tit og eftertrykkeligt trampede på.

Den nationalsocialistiske magtovertagelse 1933, det nye styres mindretalspolitik og de lokale konsekvenser behandles i de følgende to kapitler. Magtovertagelsen medførte på kort sigt ikke nogen formel ændring af den indre-tyske mindretalspolitik. Mens republikkens partiapparat og fagforeningerne blev knust efter få måneder, kom det ikke til indgreb over for mindretallets organisationer. Men usikkerheden om det nye styres hensigter var stor, og etparti-staten – der indrømmede mindretallet en reduceret repræsentation i det Flensborgske byråd, hvis medlemmer ikke mere blev valgt, men udpeget – betød, at enhver politisk aktivitet måtte ske på det nye styres vilkår. »Flensborg Avis« fortsatte, men måtte i indrepolitiske spørgsmål tilpasse sig de retningslinier, som den tyske presse fulgte. Da nationalsocialismen principielt bekendte sig til nationen, angreb lokale nazister ikke mindretallets danskhed. Men de søgte at gøre det fordægtigt som et tilflugtssted for kommunister og socialister, og de angreb det for at hverve medlemmer ved at stille materielle fordele i udsigt. Det rimede ikke med, at »Den slesvigske Forenings« medlemstal i Flensborg faldt fra 3.663 i 1932 til 3.493 i 1933. Det problem har næppe været stort. Mindretallet tog sig af klagerne over diverse overgreb mod enkeltmedlemmer ved at henvende sig til de tyske myndigheder; og det slog i øvrigt ind på en ikke-indblandings- og samarbejdslinje, der vakte utilfredshed i dets ungdomsorganisationer, men jo nok var den eneste farbare vej.

Forholdene tilspidsedes i årene 1934–37, som Mogenssen skildrer med megen indlevelse i et kapitel om opbygningen af Det tredje Rige og mindretallet i den ensrettede tyske samfundsstruktur, samt i et kapitel om »den ejderdanske offensiv« og koordineringen af den

tyske mindretalspolitik. Det nye styres konsolidering og dets stramme greb om borgernes liv og arbejde medførte også for mindretallet mange problemer. Dette eksisterede som en særlig gruppe, der på visse punkter forlangte at blive ligestillet (sociale ydelser, ret til arbejde), på andre punkter gjorde krav på en særstilling (fritagelse for Hitler-Jugend-tjeneste, et særligt skolevæsen under egen kontrol, en delvis fri presse). Det lykkedes ved en sej forhandlingspolitik at få opfyldt disse krav, mens man for øvrigt fandt sig i de mange nationalsocialistiske love, der omkalfatrede samfundet. Sagen var blot den, at magtovertagelsen lokalt havde pisket en national stemning op, som gav sig udtryk i diskrimination, boykot, trusler og socialt tryk mod udsatte enkelte mindretalsmedlemmer, f.eks. ved at nægte dem »vinterhjælp«, den erstatning for socialhjælp i form af fødevarer, tøj, brændsel o.lign. som blev uddelt til trængende familier. Modsætningen centrum – periferi blev for så vidt ved at bestå, men blev dog mildnet af byens overborgmester 1933–36, Wilhelm Sievers, der i hvert fald i enkeltsager var rede til at gribe ind til fordel for mindretallet. Medlemstallet stabiliseredes i denne periode, den flensborgske afdeling talte 1934 3.077, 1937 3.018 medlemmer, og det danske elevtal var indtil 1936 svagt stigende. Oprettelsen af en dansk skole i Tønning (1935), måske også udsendelsen af Claus Eskildsens Dansk Grønslære (1936) gav imidlertid slesvig-holstenske kredse, frem for alt personificeret i formanden for »Wohlfahrts- und Schulverein«, redaktør Ernst Schröder, lejlighed til at skabe en forestilling om en dansk »afværgeoffensiv« i Sydslesvig, der skulle virke som modvægt til det intensive tyske arbejde i Nordslesvig. Forestillingen fik gennemslagskraft ved, at Sievers blev fyret på grund af en personlig konflikt med Gauleiter Lohse i Kiel, hvorefter overborgmesterstillingen tilfaldt Ernst Kracht, der sammen med Schröder og regeringspræsident Wallroth i Slesvig organiserede et diskret »Grenzgürtel«-arbejde, som indebar dels en styrkelse af den kulturelle tyske aktivitet i Sydslesvig, dels en overvågning og bearbejdelse af mennesker, der nationalt ansås for udsatte og vaklende. Det lignede meget gamle grænsekampsmetoder, som gik ud på i praksis at vanskeliggøre eller umuliggøre sindelagsfriheden ved at flertallet påtog sig at afgøre, om en person var ægte dansk eller en forvildet tysker, der skulle bringes tilbage til folden. Men nu med den væsentlige skærpelse, at de diskrete aktiviteter udfoldede sig inden for rammerne af en totalitær stat.

De slesvig-holstenske grænsepolitikeres handlefrihed var dog også i det sidste tidsafsnit, Mogensen undersøger, tiden 1937–39, begrænset til aktiviteter, som ikke skabte blæst på udenrigsministerielt niveau. Enkelte sager, f. eks. forbuddet mod »Flensborg Avis« tysksprogede tillæg, fremkaldte en kraftig reaktion i Danmark, og blev derefter lempet. Men ellers kunne meget gøres i stilhed. Virkningerne viste sig hurtigt i faldende medlems-, elev- og børnehavetal. I Flensborg var der 1939 2.419 medlemmer tilbage, og mens der i 1936 gik 745 børn i byens danske skoler, var der 1939 kun 542. Samtidig førte den tyske mindretalsledelse sig frem i Nordslesvig med en støjende Heim-ins-Reich-agitation ved folketingsvalget april 1939. Mindretallet reagerede ved at fortsætte sin defensive forhandlings- og klagepolitik og ved at centralisere organisationsapparatet gennem oprettelsen af et overordnet »folkeråd«, der havde valgte medlemmer. I denne forbindelse citeres en konsulatsindberetning, hvorefter der bl.a. skulle være tale om en udbredt utilfredshed blandt mindretallets dominerende element, arbejderne. Disse var især utilfredse med, at det ikke var lykkedes at sætte en stopper for tvangsforflytningerne af arbejdere til andre egne af landsdelen, men der blev også talt om »diktatur inden for mindretallet« med særlig adresse til avisens chefredaktør, Ernst Christiansen. Dette havde man gerne hørt mere om, og det er en skam, at Mogensen bevidst har afstået fra at supplere det skriftlige kildemateriale med interview-undersøgelser til netop dette punkt. Det må også være et aspekt af forholdet mellem mindretal og værtsstat at undersøge, i hvilket omfang det omgivende samfunds ideologiske tryk fremkaldte reaktioner i mindretallet, ikke i den forstand, at den nationalso-

cialistiske ideologi vandt indpas, men hvilke følger overlevelseskampen fik for mindretallets struktur. Vi får en antydning, men ikke mere: »De væsentligste problemer lå på to områder: mindretallets placering i relation til omstruktureringen af det tyske samfundssystem, og risikoen for en ideologisk påvirkning dels af de enkelte dansksindede, hvilket man var opmærksom på, dels af organisationen som sådan, pressen osv., altså en gradvis snigende nazificering af hele mindretallet, hvilket man ikke i samme grad havde øjnene åbne for« (s. 123).

Fremstillingen afsluttes af en konklusion og et tysk resumé. Konklusionen anfører, at der omkring 1939 indtrådte en stabilisering af situationen i Sydslesvig, men tilføjer samtidig, at mindretallet var »trængt i defensiven i en sådan grad, at det ikke mere ville kunne blokere for det grænserevisionskrav, som det i Slesvig-Holsten var den almindelige mening før eller siden måtte blive rejst af den tyske regering« (s. 359). Det ses ikke – og Mogensen tror jo heller ikke på »den ejderdanske offensiv« som en realitet – at mindretallet selv i sine bedste dage kunne have blokeret for et tysk grænserevisionskrav, der for øvrigt ikke blev rejst fra rigets side. Og hvis udtrykket stabilisering overhovedet kan bruges om det korte tidsrum i 1939, inden krigen brød ud – var det vel snarere udtryk for, at nu var mindretallet presset ned til den mindst mulige størrelse i fredstid. Nedgangslinien fortsatte ganske vist under krigen, men da var livsbetingelserne også radikalt forandrede. Selv om den mindretalspolitiske situation måske ikke ændrede sig væsentligt, havde man gerne set et afsluttende kapitel, hvori Mogensen havde benyttet sin store kyndighed i mindretallets forhold til en oversigt over dets skæbne i krigsårene. Først med Det tredje Riges fald og opløsning 1945 skabtes en helt ny situation med uanede muligheder for det danske mindretals vækst.

Men hvor finder man dyderens sum på ét bræt? Mogensens detaljerede og solide fremstilling, som tilmed er velskrevet, giver grunde nok til at kippe med flaget for en betydelig indsats i udforskningen af et mørkt kapitel i mindretallets historie.

Lorenz Rerup

SVEND AAGE HANSEN OG INGRID HENRIKSEN: Velfærdsstaten 1940–78. Dansk social historie 7. København, Gyldendal, 1980. 400 s., ill.; 142 kr.

I årene fra slutningen af 1950'erne til begyndelsen af 1970'erne blev det danske samfund udsat for revolutionerende forandringer i et omfang og tempo, der savner sidestykke i historien. Samfundsproduktionen mere end fordobledes. Byernes produktionsformer, arkitektur, sociale organisation og normer blev altdominerende på bekostning af de traditionelle landsbysamfund. Store gamle samfundsgrupper som husmænd og mindre selvstændige i byerne truedes af udslettelse, mens en diffus gruppe af funktionærer og offentligt ansatte overtog pladsen som den største samfundsgruppe. Samtidig skete der en radikal ændring af forbrugsmønstrene, og det traditionelle familiesystem kom i opbrud bl.a. med det resultat, at en befolkningstilbagegang allerede nu er en realitet. De voldsomme forandringer fik også følger for det traditionelle politiske system i form af hyppige vælgervandring og opkomsten af nye protestpartier.

Det er denne samfundsomvæltning, der er hovedtemaet i Svend Aage Hansens og Ingrid Henriksens seneste bind af socialhistorien om Velfærdsstaten 1940–78. Det er en vanskelig og utaknemmelig opgave som de første allerede nu at give en samlet analyse af disse ændringer, hvis følger for en væsentlig del stadig er uoverskuelige. De to forfattere, der begge er økonomer med en orientering mod økonomisk historie, møder imidlertid med de bedste forudsætninger. Svend Aage Hansen som professor i økonomisk historie og samfundsbeskrivelse, og Ingrid Henriksen som forskningsassistent på Socialforskningsinstituttet.